

РЕҢ БИЛДИРИҮШИ ЛЕКСЕМАЛАРДЫҢ СЕМАНТИКАЛЫҚ ӨЗГЕШЕЛИКЛЕРИ

Машиарипова Умидахон Худойберганоўна
Ажинийез атындағы Нөкис мамлекет педагогика институты
Социал-гуманитар пәнлери кафедрасы ассистент оқытыўшы

СЕМАНТИЧЕСКАЯ СПЕЦИФИКА ЛЕКСЕМ, ОБОЗНАЧАЮЩИХ ЦВЕТ

Машиарипова Умидахон Худойберганоўна
ассистент кафедрасы социально-гуманитарных наук Нукусского
государственного педагогического института им. Ажинияза

SEMANTIC SPECIFICITY OF LEXEMES DENOTING COLOR

Masharipova Umidakhan Khudoyberganovna
assistant teacher of the Department of Social and Humanities at Nukus State Pedagogical Institute
named after Ajiniyaz

Аннотация: Мақалада туркий тиллерде реңди билдириўши лексемаларнинг қолланылыў өриси ҳаққында пикирлер бойынша анализ алып барылды. Ҳәр бир миллет мәдениятындағы рең дүньясы өзинишлик символлық мәниге ийе болады, яғный рең миллет мәдениятын танытатугын фактор.

Таяныш сөзлар: Түркий тиллер, субъектив баҳа, ески жазба, полисемантикалық лексемалар, аспектнен реңлер.

Abstract: The article analyzed the opinions about the presence of lexemes expressing color in Turkish languages. Colors in the culture of each nation have their own symbolic meaning, that is, colors are an expressive factor of the nation's culture.

Keywords: Turkic languages, subjective assessment, ancient writings, polysemantic lexemes, aspect colors

Аннотация: В статье проанализированы мнения о наличии в турецких языках лексем, выражающих цвет. Цвета в культуре каждого народа имеют свое символическое значение, то есть цвета являются выразительным фактором культуры народа.

Ключевые слова: тюркские языки, субъективная оценка, древние письмена, многозначные лексемы, цветовые аспекты.

Түркий тиллеринде реңди билдириўши лексемалардың (ақ, қара, сары, көк, жасыл хәм т.б.) қолланылыў өриси кең. Бул сөз бирликлери грамматикада келбетлик сөз шақабы деп аталады хәм ол предметтиң хәрқыйлы белгилерин билдиреди. Сапалық келбетликлер лексикалық мәниси арқалы түр-түсти, келбетти, шырайды аңлатып келеди¹.

Объектив дүньяны, тәбиятты, турмысты, адам жанын, оның ишки руўхый кеширмелерин,

толғанысларын, жан сезимлерин тәсирли сүүрет-леп жеткерийде, оларды жарқын картиналарда, көркем көринислерде, образларда сәўлелендириўде келбетлик олардың еңқоспалы хәм түрли белгилерин анықлап, зәрүрли көркемлеў қуралы болады. Көркем шығармаларда келбетликлер сөз усталарына сөз өнериниң қатаң талаптарын орынлаўда мүмкиншиликлер ашады.

Жәхән тил билиминде белгини билдириўши лексемалар бирқанша дәрежеде үйренилген².

¹ Хәзирги қарақалпақ әдебий тилиниң грамматикасы. Нөкис: «Билим», 1994. – 140-б.

² Шрамм А.Н. Очерки по семантике качественных прилагательных. - Л. Изд-во ЛГУ. 1979. – 136с.;

Медникова Э.М. Оценочные прилагательные в современном английском языке. Автореф. дис... канд. филол. наук. - М., 1964. - 21с. ;

Е-почта:

[umidamasharipova1993](mailto:umidamasharipova1993@gmail.com)

[@gmail.com](mailto:umidamasharipova1993@gmail.com)

Түркий тиллеринде де бул маселеге бир қанша мийнетлер бағышланған, өзбек тил билиминде көлемге байланыслы³, субъектив баға билдириўши келбетликлер⁴ арнаўлы түрде үйренилген. Қарақалпақ тил билиминде белгили шайыр И.Юсупов шығармаларында келбетликлердин стильлик хызмети арнаўлы изертленди⁵.

Деген менен хәзирге шекем көркем шығармалардағы белгини билдириўши лексемалардың лексика-семантикалық хәм лингвомәденияттануў көз-қарасынан изертлеў жумыслары алып барылмады.

Түркий тиллериндеги *қара* сөзиниң семантикалық өриси оғада кең. *Қара* сөзи түркий тиллеринде хәр түрли фонетикалық хәм семантикалық вариант түринде гезлеседи. Бул сөздиң ертеден киятырғанлығына ески түркий жазба естеликтери хәм хәзирги гейбир түркий тиллериниң деректери гүўа. *Қара* сөзиниң архисемасына нәзер салсақ, ески түркий тилиниң өзинде бир неше мәниси болған. Монғол тилиндеги *хар* сөзи қарақалпақ тилиндеги *қара* сөзине мәнилик жағынан сәйкес келеди. Ески түркий тилинде де, монғол тилинде де және басқа түркий халықларының тилинде тийкарғы мәниси менен мәнилик раўажланыўы бирдей екенлиги көринеди. Барлық тилде де дара, қоспалы түрде де қолланылған. *Қара*: ески жазба естеликтеги I. 1. Қара (рең); 2. Түнек (жарық жоқ); 3. Аўыс. Бахытсызлық, сәтсизлик, қайғылы; 4. Аўыс. Жаманлық, қара кеўил; 5. Аўыс. Күнделikli, жай; 6. Ылас; 7. Сыя; *qara jer* – аўыс. Табыт, ширик; *qara juz* – хызметши; *qara oqun* – әўлийе; *qara jel* – қатты самал; *qara jag* – нефть; *qara boguq* – исиктиң түри; *qara ot* – өсимлик; *qara mirc* – қара бурыш; *qara qaraq* – қарашық; *qara* – бүрkit; *qara erik* – қарели; *Qara terim yugurti* (Тон,52); *Қара теримди ағыздым*. II. Топар, көпшилик: *qara bodun* – пуқара; *qara bas* – кул (ДТС, 108,169,423-б.).

Бул мәнидеги сөзлер басқа қоспа сөзлердин жасалыўына тийкар болған: қаратабан, қаратақан, қаратал, қараталақ, қара чай, қара пуқара, қара торғай, қара ғарға, қарамал, қара сөз т.б.

³ Абдурахманов И. Полисемия иантонимия прилагательных в современном узбекском литературном языке. - Автореф. дис... канд. филол. наук. Ташкент, 1973. – 24 с ;

«Қарақалпақ тилиниң түсиндирме сөзлиги»нде «*қара*» сөзиниң мәнилери төмендегише берилген: **қара баўыр** – ишки дүнья. *Қара бағрым* мениң соны тиледи, Бул дүньяға шық-қанымнан не пайда (Өтеш). **Қара гүз** - гүздиң ақыры, кеш. **Қара қайғы** – уўайым, муң. **Қаранар** - түйениң бир түри, жалғыз өркешли түйе; **Қарапәрен** – адам реңкиниң қаралаў түри; **Қара сойыў** – ири мал сойыў; **Қара тигилиў** – жесир болыў, жаман ис болыў, зыян болыў; **Қара кесек** – сүйексиз, майсыз гөш, гөштиң нығыз жери; **Қара кийиў** – жас өли шыққан үйдиң хаялы ямаса апаларының қара кийип жүриўи, азалаўы; **Қарапайым халық** – жай, қарапайым адамлар; **Қара суўық** – жерде қар аз болып, ызғар самал есип турған ўақтағы қатты суўық; **Қара тер болыў** – қатты терлеў; **Қара басқыр** – ғарғаныш сөгиў; **Қара жүрек** – жаман нийетли адам; **Қараканы болыў** – ғарғаныў, азарланыў, сөгиниў; **Қара жарма** – асқатықсыз жарма, ағарғансыз жарма; **Қара көрим** – аралық өлшеўи шама менен бир километрдей; **Қара көкшил** – қара менен көктиң араласпанынан пайда болған түр, рең; **Қараманлай** – сорлы, соры қайнаған, маңлайы сорлы; **Қара тигилиў** – бахытсыз болыў, ўайран болыў; **Қара тийин** – ақша бирлиги; **Қара малайлық** – қара жумыс пенен шуғылланыўшы, жумысшы; **Қара түнек** – а) тас түнек, қараңғы, б) қыйыншылық, аўыр күнлер; **қара топырақ** – топырақтың қара түри; **Қара үй** – кийиз үй; **Қара хызмет** – қол күши менен исленетуғын жумыс; **Қарасын көриў** – узақтан елес-елес көриў; **Қарасы шөгиў** – көз илмейтуғын болыў, көринбеў; **Қарасы батыў** – а) келмеў, гидириў, еглениў, иркилиў, б) түңилиў, кеўили қалыў; **Қарасы семиў** – алыслап кетиў, көринбеў; **Қара сөз** – ишинде қосығы жоқ гәп, әңгиме; **Қара аспанды қапылтыў** – қыйыншылықты болдырыў, ақырзаман қылыў; **Қара суўық** – қурғақ қарсыз суўық; **Қара шымылдык** – аспанның бултласып түнериўи; **Қара қағаз** – урысқа кетип, урыста өлген адамлардың үйине келетуғын еситтириў қағаз, хат; **Қара қайғы** – уўайым, муң, шер, қайғы; **Қара ширик** – ойға

⁴ Гиясов С. Семантическая структура и компонентный анализ качественных прилагательных узбекского языка. Автореф. дис... канд. филол. наук. – Ташкент, 1983. – 27с.

⁵ Юсупова Б.Т. Стилистическое использование прилагательных в художественном произведении. Автореф. дис... канд. филол. наук. – Нукус, 2001. – 22с.

түскен шөплердің шириўи; **Қарақуптан** – жатар ўақыттың алды; **Қара жамғыр** – кара жаўын, нөсер жаўын, қатты жаўын; **Қара жер** – а) топырақ, жер, б) пәнтлеў, езиў; **Қара зил** – а) жүдә аўыр нәрсе; б) уўайым, муң, шер⁶.

Мысаллардан көринип турғанындай, рең билдириўши бул сөздің өзине тән семантикалық структурасы ҳәм стильлик қәсийетлери атлық лексема менен биригиў процесинде анық көрине-

<ol style="list-style-type: none"> 1. Түс, бояў 2. Қараңғы, қалың 3. Қарапайымлық 4. Әдил, хадал 5. Қарайып көринетуғын зат 6. Көлем, мөлшер, сан, шама 7. Жобасы, түри 8. Жаманлық 9. Қайғы, уўайым 10. Сулыўлық 11. Қорқыныш 12. Жалғызлық 13. Шыдамлылық, төзимлилик <p>Түнек</p>	<ol style="list-style-type: none"> 14. Ылас 15. Бахытсызлық 16. Қуллық 17. Табыт 18. Көпшилик, топар 19. Зулымлық 20. Белгисизлик 21. Қәсийетлилик, кийели 22. Дәслепки 23. Берекели 24. Жаўызлық 25. Қаза, өлим 26. Қара нийетлилик 27. Муң, хәсирет
---	---

Рең билдириўши лексемалардың қолланылыў жийилиги, текстте сөзлер менен дизбеклесе алыў мүмкиншиликлери хәрқыйлы. Изертлеў нәтийжесинде рең билдириўши тийкарғы лексемалар өзлерине тән семантикалық өриске (майданға) ийе.

Теңлес еки компонентли фразеологизмлердің қурамында рең билдириўши лексемалар қысқарған, компонентлериниң орны алмасқан түринде де келеди. Мысалы:

1. Жынаятлы исинди ақлаўға ол араластыма, тамам, пүткил Япон теңизине от берип жиберсең-эм сени **сүттен ақ, суўдан таза** этип қояды. (М.Н.)
2. Тумарис таңдай тынық, көгис көзли Мехриге бир зум таңырқап көз таслады, өзи де қаршадайында, өмир табалдырығынан енди атлаған шақларында мынадай бийғубар еди, кеўли **сүттей ақ** еди. (Х.Ө.)

Демек, еки тилде айырым рең билдириўши лексемалардың мәнилери сәйкес келеди.

ди. Олардың стильлик имканиятлары, окказионал семаларды билдириў қәсийети сөйлеў процесинде яки текстте жүзеге шығады.

Қарақалпақ тилиндеги көркем шығармалардан мысаллар табыў арқалы *қара* лексемасының буннан да көп семантикалық өриси бар екенлиги анықланды.

Қарақалпақ тилиндеги қара лексемасының семантикалық өриси:

Пайдаланылған әдебиятлар:

1. Хәзирги қарақалпақ әдебий тилиниң грамматикасы. Нөкис: «Билим», 1994. – 140-б.
2. Шрамм А.Н. Очерки по семантике качественных прилагательных. - Л. Изд-во ЛГУ. 1979. – 136с.; Медникова Э.М. Оценочные прилагательные в современном английском языке. Автореф. дис... канд. филол. наук. - М., 1964. - 21с. ;
3. Абдурахманов И. Полисемия иантонимия прилагательных в современном узбекском литературном языке. - Автореф. дис... канд. филол. наук. Ташкент, 1973. – 24 с ;
4. Гиясов С. Семантическая структура и компонентный анализ качественных прилагательных узбекского языка. Автореф. дис... канд. филол. наук. – Ташкент, 1983. -27с.
5. Юсупова Б.Т. Стилистическое использование прилагательных в художественном произведении. Автореф. дис... канд. филол. наук. – Нукус, 2001. – 22с.

⁶ Қарақалпақ тилиниң түсиндирме сөзлиги. Нөкис: Қарақалпақстан, 1988. 123-125-б.